

CAPUL UNEI STATUI DE CULT APARTINÂND LUI IUPITER TRONANS DESCOPERIT LA APULUM

Anca TIMOFAN,
Radu OTA

Cuvinte cheie: *divinitate, statuie de cult, Iupiter Tronans, monument, portret, sculptură, trăsături, teorie.*

Keywords: *divinity, cult statue, Iupiter Tronans, monument, portrait, sculpture, features, theory.*

Abstract. *In spring 2010, an area of over 2.000 sqm. was excavated following a urban-development project on the Trinitarian raveline, inside the Vauban citadel from Alba Iulia. This is the south-west area of legion XIII Gemina camp including its civil settlement (canabae). The Roman construction levels have been removed mechanically there a number of archaeological contexts were destroyed. The head of a cult statue belonging to Jupiter Tronans Type was recuperated from the earth dug by the excavator.*

The statue head is made of limestone with a height of 0.39 m - 0.40 m. The deity has a short, curly beard, a bushy mustache and the hair is set up. The curly hair is tied with a taenia. Arches are prominent, eyes and eyelids are well marked. The back of the head area is broken, as is the nose, part of the cheek and the right eye as well. There is a certain artistic finesse of execution and details, and the god has a serene and majestic expression which is similar to the idealized image of Zeus from Otricoli. It is a superior artistic craft and the sculpture can be dated in the 3rd century A.D. because of the eyes facing up as a similar feature existing in the case of another head statue of Iupiter found in Apulum. The dimensions and the artistic execution of the statue head found recently in Apulum include the piece in the category of cult statuary.

The existence of a sanctuaries space (a possible sacred area) of the first settlement around the legionary camp is possible in the context of discoveries made in the last 80 years within the south and southwest area of the legion XIII Gemina camp.

În primăvara anului 2010, în urma unor amenajări edilitare efectuate pe ravelinul Trinitarienilor din cetatea bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia, a fost excavată o suprafață de peste 2000 de mp¹. Zona respectivă se află la 140 m

¹ Lucrarea a fost efectuată fără cercetarea arheologică preventivă necesară proiectelor

sud de castrul legiunii XIII Gemina în sectorul sudic al canabelor (Fig. 1). Astfel, nivelele de amenajare și construcție romane au fost îndepărtate mecanizat fiind distruse o serie de complexe și structuri de zidărie (Fig. 2). În acest context nefericit, în pământul degajat de excavator, a fost descoperit capul unei statui de cult aparținând lui Iupiter tipul Tronans.

Capul statuii este realizat din calcar având o înălțime de 0,39 m – 0,40 m. Zeul are barba cârlionțată și tunsă scurt, mustața stufoasă, părul este redat în sus, ca trăsătură specifică coafurii unei divinități. Părul este ondulat elegant și legat cu o *taenia*. Arcadele sunt proeminente, iar pleoapele ochilor sunt bine marcate. Zona din spatele capului este spartă, la fel nasul, o parte a obrazului drept și de asemenea ochiul drept (Fig. 3, a, b, c).

Se remarcă o anumită finețe a execuției artistice prin redarea detaliilor, a expresivității chipului seren și maiestuos. Trăsăturile divinității și expresia feței apropie această reprezentare de imaginea idealizată a lui Zeus din Otricoli (Fig. 4). Opera este de factură artizanală superioară, iar locul de descoperire ne certifică existența în zona de la SSV de castru a unui spațiu de sanctuare care cuprindea și un templu capitolin al canabelor sau al municipiului severian.

Sculptura se datează în sec. III p.Chr. apreciind după privirea îndreptată în sus, trăsătură similară pe care o întâlnim la un alt cap de la o statuie de tip Tronans descoperit la Apulum². Se observă și redarea unui rid pe fruntea divinității, detaliu întâlnit la o serie de portrete de particulari sau împărați din perioada anarhiei militare. Este vorba de trei sculpturi descoperite la Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa dateate în epoca împăraților soldați³.

Cultul lui Iupiter a cunoscut în provinciile Imperiului Roman cea mai largă răspândire și popularitate, mai ales ca o expresie a loialismului politic. Fiind venerat în cadrul unui cult oficial, protector al statului, provinciilor și împăratului, unul dintre *dii militares*, zeul suprem încorporează atribuții și semnificații universaliste⁴.

Urmând politica religioasă sau religia politică a Imperiului Roman, provinciile au construit la rândul lor temple capitoline pentru triadă, cercetările și descoperirile arheologice dovedind cu prisosință perpetuarea acestei tradiții artistice a imaginilor de cult și a venerării lor în spații anume consacrate.

În primul rând s-au evidențiat centrele importante ale provinciei (Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum), unde avem o practică religioasă de tip mediteranean cu ridicarea unor statui de cult, și a numeroase altare votive. Cultul lui Iupiter a avut, ca și în alte provincii ale Imperiului Roman, o largă popularitate în mediul militar, printre dedicanți aflându-se câțiva *legati Augusti legionis XIII Geminae*⁵, comandanți, tribuni⁶, centurioni⁷, beneficiari⁸, soldați și

de construcție și amenajare desfășurate în situri arheologice.

² DIACONESCU 2005, p. 160, nr. 31, Pl. LVIII, 3.

³ *Ibidem*, p. 50, Pl. XVI, 2; p. 76-78, Pl. XV, 2, Pl. XX, 2.

⁴ PAULY, WISSOWA 1917, X, 1, s. V. *Iuppiter*; DAREMBERG, SAGLIO 1900, III, 1, s. Jupiter.

⁵ IDR III/5, nr. 112, 139, 182, 195, 213.

⁶ IDR III/5, nr. 224.

⁷ IDR III/5, nr. 140, 146, 148, 152, 166, 197, 205, 232.

⁸ IDR III/5, nr. 135, 138, 142, 163, 173, 178, 201.

veterani⁹.

Importante au fost răspândirea și formele de manifestare ale cultului în cele două orașe ale puternicului centru politic și social-economic de la Apulum. Iupiter apare menționat aici într-un număr mare de inscripții și cu cele mai multe epite: în primul rând *Optimus Maximus* (64 inscripții)¹⁰ dar și *Conservator* (4 inscripții), *Custos* (3 inscripții), *Stator*, ș.a. E adorat împreună cu *Juno Regina*, în triadă sau asociat cu alte zeități din *pantheon*-ul greco-roman.¹¹

Inscripții destinate divinității supreme au fost ridicate și în mediul civil de către T. Flavius Italicus, *primus IV-vir* al municipiului Aurelium Apulensis¹², C. Pomponius Fuscus și P. Aelius Antipater, *II-viri* ai coloniei Aurelia Apulensis¹³, decurioni¹⁴ dar și augustali¹⁵, auguri ori oameni simpli¹⁶.

Se remarcă dedicația către I. O. M. a lui C. Sentius Anicetus, decurion al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa și patron al colegiului fabrilor din municipium Septimium Apulense, datată precis la 23 mai 205 p.Chr., care face referire la sărbătoarea organizată în cinstea zeului suprem – *epulum Iovis*¹⁷. Data reprezenta aniversarea dedicării Capitolium-ului extinsă și în alte centre provinciale, având un caracter profund oficial și regulat. Coloana votivă de la Apulum a fost dedicată în ziua de 23 mai, care potrivit calendarului lunar, cădea, într-o lună XVIII, adică o *Iovis dies*, pe monument figurând dubla datare (după calendarul solar roman și cel lunar oriental). S-a stabilit o paralelă cu *ludi Romani*, sugerându-se că este vorba despre data dedicării Capitolium-ului de la Sarmizegetusa, deși pare mai plauzibilă ideea consacrării edificiului la Apulum unde exista o comunitate de cetățeni romani înscriși în tribul Papiria care întrețineau relații cu cei din capitală. Organizarea sărbătorii era sarcina duumvirilor asistați de *pontifices*¹⁸.

Statuaria majoră, mai ales în ipostaza *Tronans*, densitatea materialului epigrafic închinat lui I.O.M., indică prezența unor temple capitoline. Descoperirea spectaculoasă a substrucțiilor templului capitolin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în anul 2007 a confirmat presupunerile arheologilor¹⁹. Informații privind existența la Apulum a unor edificii sacre pentru Iupiter sau Iupiter și Iunona apar în două inscripții.

În primul caz este vorba despre o placă de construcție din marmură, așezată de Marcus Iulius Quirinus, augustal al coloniei Aurelia Apulensis, care construiește cadrul și ușile de la intrarea în templu (*ianuas et valvas ad introitum templi fecit*), în onoarea colegiului de pontobithynieni, salutându-i pe Septimius

⁹ IDR III/5, nr. 124, 145, 174, 143, 180, 188, 192, 217.

¹⁰ IDR III/5, p. 91-137.

¹¹ MOGA 1976, p. 122-123; BĂRBULESCU 1985, p. 31.

¹² IDR III/5, nr. 303.

¹³ IDR III/5, nr. 160, 215.

¹⁴ IDR III/5, nr.128, 164, 183, 215.

¹⁵ IDR III/5, nr.127, 153, 199, 211.

¹⁶ IDR III/5, nr.191, 203.

¹⁷ CIL III, 1051; IDR III/5, nr.164.

¹⁸ PISO 1978, p.180-181.

¹⁹ CCA 2008, nr.148.

Severus și Caracalla²⁰. Inscripția a fost descoperită în colonia Aurelia Apulensis unde, probabil, se afla edificiul²¹.

Următoarea mărturie epigrafică dedicată lui Iupiter și Junonei Regina (placă de construcție pierdută), se referă la un soldat al legiunii XIII Gemina, de origine thracă, M. Ulpius Mucianus, care construiește din banii săi, în urma unui legământ, un templu cu ceas - *horologiarum templum*²².

Reprezentările plastice au îmbrăcat un conținut religios, apariția mării statui de cult fiind indisolubil legată de templu ca locuință sacră. Zeul și templul său formează un tot unitar care aparține întregii cetăți. Imaginea divinității menținea trează conștiința religioasă a credincioșilor care o priveau, templul fiind un loc de cult public, diferit de *oikos*, unde zeul își revelează prezența în mod vizibil devenind *formă și spectacol*.²³

În lumea greacă, marea statuie de cult – *hedos* – ale cărei valențe sunt conturate clar în epoca clasică, se diferențiază de *agalma* – statuie oferită divinității (*ex-voto*). Pe romani, statuile îi interesau mai mult ca imagine de cult (*simulacrum*) decât ca operă de artă, după cum relatează Strabo (*Geographia*, V, 23).

O individualizare și o diferențiere în termeni categorici a imaginii de cult în raport cu *ex-voto*-urile, a fost făcută de V. Müller²⁴. El stabilește trăsăturile care opun statuia de cult, *ronde-bosse*, (*Kultbild*) în care zeul are o atitudine hieratică, solemnă (*Repräsentationsbild*), altor expresii sculpturale ca relieful și pictura, dominate de acțiune și mișcare. Acestea nu intrau în contact direct cu adorația credincioșilor (*Gotterbild*).

Această teorie este combatută de E. Will, acesta semnalând faptul că există culte în care tipul sculptural utilizat frecvent este relieful (exemple: Mithra, Cavalerul Trac, Cavalerii danubieni).²⁵ Delimitarea făcută mai sus apare relativă, relieful putând fi considerat în aceste cazuri imagine de cult (*Kultrelief*, dar fără semnificația pe care Müller o avea în vedere în legătură cu Grecia și Roma). Dealtfel autorul se bazează pe analiza unui singur gen de artă – sculptura – cercetând doar conținutul formal²⁶. Raportată la arta greacă, teoria lui Müller pare valabilă dacă avem în vedere importanța acordată aici statuariei de cult deși situația se schimbă în Imperiul Roman unde arta provincială adoptă noi și variate forme de exprimare religioasă și implicit plastică.

Grecii își imaginau chipul lui Zeus privind statuia colosală din Olympia făurită de Phidias – tipul statuii de cult, prin excelență. Din păcate nu s-au păstrat copii de marmură sau bronz, doar relatări ale unor autori antici și o serie de monede (cele mai importante sunt piesele din Elida cu reprezentarea lui Zeus așezat, imitând ipostaza din templul de la Olympia)²⁷.

Iupiter Capitolinus era inițial din teracotă policromă, fața fiindu-i pictată cu roșu; zeul era reprezentat așezat, îmbrăcat în mantie și ținea în mână dreaptă

²⁰ IDR III/5, nr.153.

²¹ RUSU-PESCARU, ALICU, 2000 p.128.

²² IDR III/5, nr.193.

²³ VERNANT 1995, p. 414.

²⁴ PAULY, WISSOWA 1893, Suppl., V, s.v. *Kultbild*, 472.

²⁵ WILL 1955, p. 19-22.

²⁶ MICHALOWSKI 1975, p. 70.

²⁷ RICHTER 1966, p. 167.

fulgerul (*fulmen*) iar în mâna stângă sceptrul *-inque Iovis dextra, fictile fulmen erat* (Ovidius, *Fastele*, I, 202). Templul a fost reconstituit de mai multe ori de-a lungul istoriei. Se pare că al doilea a fost edificat de Lutatius Catulus iar statuia de cult era hryselephantină, după modelul lui Zeus din Olympia²⁸.

Iupiter Verospi și Zeus din Otricoli (ambele piese, lucrate în marmură, se află la Muzeul din Vatican) ne arată cum arta secolului IV a.Chr. a transformat tipul creat de Phidias. Ipostaza și atributele lui Verospi sunt cele caracteristice: zeul stă pe tron ținând în mâna dreaptă sceptrul cu vulturul pregătit de zbor și în mâna stângă mănunchiul de fulgere; bustul gol, e înfășurat parțial cu mantia al cărei capăt îi acoperea umărul stâng²⁹.

Bustul din Otricoli a ieșit la iveală în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, în urma unor săpături inițiate de Papa Pius al VI-lea la Otricoli (*Otriculum*), în nordul Romei, fiind restaurat și plasat în Sala Rotonda a Muzeului din Vatican³⁰. Unii autori au considerat că urmează modelul phidiac, diferențindu-se de imaginea tipică a zeului din Olympia prin înfățișarea sa idealizată, supraumană, departe de canoanele simplității clasice³¹.

Dacia Superior deține indiscutabil supremația în ceea ce privește concentrația imaginilor lui Iupiter Tronans, cele aproximativ 34 de piese, fiind descoperite în această zonă marcată de influențe artistice italice și norico-pannonice. Se remarcă în mod deosebit centrul de la Apulum, unde se poate vorbi despre o adevărată "modă" religioasă și artistică a reprezentărilor lui Iupiter așezat pe tron cu atributele-i caracteristice (tipul *Verospi* în clasificarea generală de mai sus). Celelalte piese de acest tip descoperite până acum, provin din alte centre urbane importante ale Daciei Superior: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Ampelum, Micia, Aiud, Cristești³². O statistică a răspândirii în teritoriu, în funcție de numărul pieselor publicate până acum, ar fi următoarea: Apulum - 20 de piese (4 capete de statui și 1 piesă pierdută), Ulpia Traiana Sarmizegetusa - 3 statui, Micia - 2 statui, Ampelum - 2 piese (1 cap și o piesă pierdută), Aiud - 1 cap de statuie, Dragu (jud. Sălaj) - 1 statuie, Cristești - 1 statuie, Zam - 1 piesă neidentificată sau pierdută, Dacia Superior (loc de descoperire necunoscut) - 3 statui.

Alcătuirea unei prime scheme tipologice a avut în vedere fixarea a trei categorii de reprezentări ale zeului:

- a) Iupiter pe tron de tip *Verospi* sau *Tronans*;
- b) Iupiter în picioare;
- c) Iupiter de tip *Fulminans*.³³

Această clasificare a fost refăcută ulterior într-o manieră mai nuanțată

²⁸ DAREMBERG, SAGLIO 1900, p. 713.

²⁹ CAGNAT, CHAPOT 1916, vol. I, p. 394, f. 199.

³⁰ FURTWANGLER, URLICHS 1904, p. 67, f. 24.

³¹ DAREMBERG, SAGLIO 1900, vol. III, p. 704.

³² ISAC 1974, p. 61-79, pl. I, fig. 1-4, pl. II, fig. 1-3, a-b, pl. III, fig. 1-5; MOGA 1974, p. 81-83, fig. 1; WOLLMANN 1979, p. 200, fig. 9A-b; BĂLUȚĂ 1980, p. 101-106, pl. I, fig. 2 a-b, 9a-b-c, 10 a-b-c, pl. II, fig. 8 a-b-c, 11 a-b-c, 12 a-b-c, pl. III, fig. 13 a-b-c, pl. IV, fig. 1 a-b, 4 a-b, 5 a-b, 6 a-b, 7 a-b, pl. V, fig. 3 a-b-c, pl. VI, fig. 2, 3, 8, 13 d; idem 1988, p. 265, pl. VIII/2; DIACONESCU 2005, p. 159-160, nr. 30-32, pl. LVIII, 1, 3, pl. LX, 1; OTA, TOTOIANU 2009, p. 619-620, pl. III, 1-3.

³³ ISAC 1974, p. 63-64.

stabilindu-se anumite subtipuri și variante³⁴:

Tipul I - *Iupiter Tronans* – apare mai ales în ronde-bosse, geme și mai rar în reliefuri. Zeul, așezat pe tron, are acvila la picioare, partea inferioară a corpului drapată, bustul nud, un capăt al mantiei de obicei pe umărul stâng; într-o mână ține sceptrul, în cealaltă un alt atribut în funcție de care s-au precizat variantele.

a) varianta *nikephoros* (după prototipul lui Zeus din Olympia) în care Iupiter ține o Victorie în palma mâinii drepte întinse (în Dacia apare doar pe geme; sculptura nu a promovat acest model datorită dificultăților tehnice și influențelor elenistice);

b) varianta *Verospi*, cu *fulmen*-ul;

c) varianta cu patera în mâna stângă;

d) varianta cu vultur în palmă, inspirată probabil din reprezentările lui Zbelsurdos³⁵;

e) varianta cu cununa în mână.

Tipul II – Iupiter în picioare:

A. *Fulminans* :

a) cu mantie lungă, *fulmen* și sceptru;

b) înveșmântat ca Iupiter Tronans, cu *fulmen* în mână sau pe antebraț;

c) complet nud sau cu mantie peste umărul și brațul stâng, *fulmen* în mână sau pe antebraț;

d) cu *fulmen*-ul ridicat.

B. Iupiter drapat în întregime, cu sceptru și acvilă.

C. Iupiter nud, cu sceptru și patera.

Tipul III – Iupiter bust sau numai cap, pe spatele acvilei.

Tipuri nesigure:

IV – Iupiter în car (ipostaza lui Sol-Mithra).

V – Iupiter cu coif, platoșă și acvilă pe mână (Dolichenus, Zbelsurdos).

În Dacia, imaginile de cult din temple puteau aparține patrimoniului templului de la început sau au fost depuse ulterior. Este vorba de statuile de mari dimensiuni. *Ex-voto*-urile (statuete de piatră, de bronz, de teracotă, reliefuri de dimensiuni reduse) – *donaria*- erau depuse de credincioși în temple, în lărarile domestice, aedicule pe străzi, la răspântii, în crânguri, grădini, nișe în pereții caselor, etc.³⁶

Cele mai multe imagini ale lui Iupiter apar sub forma statuiilor de piatră de tipul I (variante *Verospi*) și statuete de bronz de tipul II, A, c, în ultimul caz se remarcă statueta descoperită în castrul de la Potaissa.³⁷ Reprezentările lui Iupiter Tronans sunt preponderent *ex-voto*-uri, statui de dimensiuni mijlocii dedicate divinității, excepție făcând statuile de cult descoperite până acum. La Apulum a fost descoperită o mare statuie de cult din marmură (Fig. 8) dar și patru capete (inclusiv cel prezentat în articol), dintre care trei aparțin unor statui de cult de mari dimensiuni³⁸ (Fig. 5, 6). Un cap al lui Iupiter Tronans, de o mare finețe

³⁴ BĂRBULESCU 1985, p. 28-30.

³⁵ IDR/II, 20; POPA, POPA 1982, p. 353-355.

³⁶ BĂRBULESCU 1984, p. 104-107.

³⁷ BĂRBULESCU 1994, p. 157, pl. XIV, fig. 1.

³⁸ DIACONESCU 2005, vol II, p. 158-160, nr. 29, 30, 31, 32, Pl. LIX, 1, LX, 1, LVIII, 1, 3.

artistică a fost descoperit la Ampelum (din păcate piesa a fost pierdută)³⁹ (Fig. 7).

Atât la statuile apulense cât și la celelalte piese descoperite în Dacia Superior, capul zeului nu s-a păstrat decât în câteva cazuri, sau a fost găsit separat, precum cel de la Aiud⁴⁰, dar mai ales cel de la Ampelum (Zlatna), unde a fost atestată arheologic o puternică difuziune a cultului lui Iupiter, fiind un centru urban important, reședința procuratorului minelor aurifere⁴¹.

Calitatea realizării pieselor se înscrie în limitele artei provinciale observându-se un caracter hieratic, oarecum rigid, al ipostazelor de acest fel (Fig. 9, a, b). Deși majoritatea sunt creații mediocre, câteva piese atrag atenția prin modul îngrijit al execuției artistice, redarea detaliilor și a expresivității feței (un exemplu în acest sens este capul de la Ampelum care amintește de înfățișarea idealizată a lui Zeus din Otricoli). Meșterii, unii itineranți, cunoșteau bine modelele clasice redând imaginea zeului cu unele variații, în funcție de gustul local.

Chiar dacă unele trăsături ne apar grosolane, stângaci marcate sau schematizate, trebuie să ținem cont de ceea ce scria S. Ferri în lucrarea sa despre arta provinciilor danubiene și anume că, din punct de vedere istoric, nu există arta frumoasă sau urâtă⁴². Reprezentările divinităților, obiectele de cult, au valoare prin ele însele iar noțiunea de frumos estetic are o valoare relativă⁴³. Fenomenul de *imitatio* (*mimesis*) a tipurilor clasice își pierduse demult conținutul, "artiștii" provinciali fiind executanții a ceea ce Winckelmann numea *Nachmachen* – renunțarea la esență prin actul artistic mecanic, în opoziție cu *Nach-ahmung*, căutarea esenței, ce implica ochii, mâinile dar și rațiunea.⁴⁴ Existența unui discernământ între operele artistice și produsele artizanale poate fi totuși bănuită, ajungându-se ulterior la o nivelare a gradelor artistice, reprezentările determinând același efect religios, indiferent de valențele lor artistice⁴⁵.

Se remarcă în primul rând frontalismul reprezentărilor și postura hieratică specifică statuiilor de cult. Tronul este fixat la unele piese pe un postament, părțile laterale fiind în cele mai multe cazuri neprelucrate. În toate statuile, zeul este înfățișat nud până la brâu (*jusqu'à la ceinture*), înveșmântat în *chlamys*; deși mantia nu este uniform aranjată, un element comun îl constituie bucla de pe piept, din partea stângă. Cele trei simboluri caracteristice divinității supreme sunt redată distinct dar dispuse inconstant: scepтрul este ținut în poziție oblică, în mâna stângă la toate statuile iar *fulmen*-ul sau patera apar în mâna dreaptă sprijinită pe coapsă. Redarea capilaturii și a bărbii are la bază contrastul de umbre și lumini, crearea reliefului negativ prin utilizarea trepanului⁴⁶.

Majoritatea statuiilor lui Iupiter de tip *Tronans* sunt relativ modeste ca dimensiuni și, prin urmare, nu provin toate din temple capitoline, unde statuia

³⁹ WOLLMANN, LIPOVAN 1982, p. 94, nr. 4, fig. 4; DIACONESCU 2005, vol II, p. 162-163, nr. 34.

⁴⁰ FERRI 1933, p. 172, fig. 203; 8, fig. 10; *Civiltà* 1970, pl. XXI, fig. 6.

⁴¹ WOLLMANN 1983, p. 20 și urm.

⁴² FERRI 1933, p. 45.

⁴³ BĂRBULESCU 1984, p. 100.

⁴⁴ WINCKELMANN 1978, p. 26 și urm.

⁴⁵ BĂRBULESCU 1984, p. 103.

⁴⁶ BĂLUȚĂ 1980, p. 104-105.

principală de cult trebuia să fie măcar în mărime naturală. Au fost expuse și în alte locuri sacre. Probabil că dimensiunile în cazul caracteristicilor de cult – votivă sunt relative. Se presupune că *ex-voto*-urile au dimensiuni destul de mici pentru a putea fi așezate în nișe.

Dintre cele 34 de statui semnalate în Dacia, în afară de marile statui de cult de la Apulum, celelalte au dimensiuni variabile putând fi încadrate în două categorii. Prima categorie cuprinde statui a căror înălțime variază între 80 cm – 121 cm, fiind destul de mari pentru a avea parte de o venerare specială, nu neapărat într-un templu capitolin ci într-un sanctuar sau alt loc de cult. Celei de-a doua categorii îi aparțin statui cu înălțimea variind între 40 cm – aprox. 70 cm, care pot fi considerate ca aparținând statuariei votive datorită dimensiunilor destul de modeste; există posibilitatea ca aceste statui să fi fost depuse ca *ex-voto*-uri, nu doar în temple închinat divinității supreme sau triadei, ci și în locuri de cult închinat altor divinități, așa cum o atestă numeroase exemple din Dacia și din lumea greco-romană.

Datorită dimensiunilor și execuției artistice, capul descoperit recent la Apulum aparține fără îndoială unei statui de cult. Existența unui spațiu de sanctuare (o posibilă *area sacra*) a primei așezări înfiripate în jurul castrului legionar de la Apulum este posibilă în contextul unor descoperiri făcute în ultimii 80 de ani în zona aflată la sud și sud-vest de castrul legiunii XIII Gemina.

Un prim sanctuar închinat lui Mithra s-ar fi aflat pe str. Dealul Furcilor, unde în 1930 au fost descoperite mai multe altare epigrafice dedicate acestui zeu, alături de reliefuri votive, capitelluri și o coloană votivă⁴⁷. Locul de descoperire se află la sud de castrul legionar. M. J. Vermaseren afirma că nu are nici o informație despre vreo planimetrie a presupusului templu, dar a avansat o încadrare cronologică a acestuia între sfârșitul sec. II-începutul celui următor⁴⁸.

Un spațiu de amenajare al sanctuarelor unor divinități orientale a fost bănuț și de regretații cercetători Al. Popa și I. Berciu, undeva la sud de fortificația legionară, în sectorul sudic al canabelor legiunii, unde au fost aflate mai multe altare votive dedicate acestor divinități⁴⁹.

Un alt sanctuar dedicat lui Mithra a fost descoperit în anul 2008 pe B-dul 1 Decembrie 1918, vis-à-vis de Colegiul Național „Horea, Cloșca și Crișan” din Alba Iulia de către o echipă de arheologi ai Muzeului din Alba Iulia⁵⁰. Punctul este situat la aprox. 300 m sud-vest de castrul legiunii XIII Gemina, această descoperire constituind singura dovadă concretizată prin săpături arheologice a existenței unui templu al zeității iraniene la Apulum.

Existența unui templu capitolin este presupusă de descoperirea mai multor altare votive închinat lui *Iupiter Optimus Maximus*, a unei statui de cult de mari dimensiuni și a încă două statuete votive de tip *Iupiter Tronans*. Se știe că mai ales

⁴⁷ VERMASEREN 1960, p. 281; RUSU-PESCARU, ALICU 2000, p. 137; IDR III/5, 141, 270-271, 279, 282, 286, 288-290.

⁴⁸ VERMASEREN 1960, p. 281.

⁴⁹ POPA, BERCIU 1978, p. 6-7.

⁵⁰ Săpăturile au fost efectuate de C. Inel, C. Fântâneau, A. Bolog și Ana Maria Duna. Vezi: http://www.monitorulab.ro/cms/site/m_ab/news/templu_al_zeului_mithras_vizitabil_48283.html.

în orașele romane sau în așezările mai importante templul capitolin era ridicat în zonele cele mai înalte. Din punct de vedere al altitudinii așezării de tip *canabae* locul cel mai înalt se află pe Platoul Romanilor în zona Casei de Cultură a Sindicatelor din Alba Iulia și a Colegiului „Horea, Cloșca și Crișan”. Pe str. Lalelelor, aflată în apropierea instituției de învățământ, între casele nr.1 și 3, au fost descoperite două altare dedicate lui IOM de către Marcus Arranius Epaphroditus și Arranius Niger, respectiv Caius Vibius Nicostratus, depuse se pare în același timp⁵¹.

În aceeași zonă, cu ocazia construirii edificiului Casei de Cultură a fost descoperit un altar votiv dedicat părintelui zeilor de către Atius Atianus, încadrat pe baza monedelor cu care a fost descoperit în a doua jumătate a sec. III p.Chr.⁵². La sud de castru, pe str. Cetății, au fost descoperite în poziție secundară un altar dedicat lui IOM de Caius Sentius Bassus, tubicen al legiunii XIII Gemina, și o statuie de cult de mari dimensiuni a lui Iupiter⁵³. Este de fapt cea mai mare statuie de acest gen din Dacia, cu aceasta ornându-se templul capitolin al canabelor sau al municipiului severian⁵⁴. În imediata apropiere au fost aflate în 1982 două statuete votive reprezentându-le pe Fortuna și Nemesis⁵⁵. Despre a doua statueta nu mai știm dacă a fost publicată sau dacă se mai află în colecțiile muzeului albaiulian.

Alte două statuete votive cu reprezentarea lui *Iupiter Tronans* au fost descoperite în afara ariei de locuire a canabelor, la sud-vest și vest de castru, cu ocazia construirii unei școli generale și a unui bloc de locuințe⁵⁶. Tot ce este posibil ca acestea să provină din aceeași zonă arheologică aflată la sud-vest de castru, în canabele legiunii.

În concluzie, importante descoperiri iconografice și epigrafice din această zonă arheologică ne fac să ne punem problema existenței în acest punct a unui spațiu al sanctuarelor din așezarea *canabae legionis* de la Apulum. Și în canabele de la Aquincum a existat o zonă sacră situată în cartierul nord-vestic între *porta principalis sinistra* și *porta decumana*⁵⁷. La Apulum această arie sacră se pare că s-a aflat în zona sud-vestică a așezării, între căile de acces corespunzătoare porților *principalis dextra* și *decumana*.

⁵¹ CIUGUDEAN, BĂLUȚĂ 1989-1990, p. 207-208, nr. 1-2, fig. 1-2; IDR III/5, nr. 129, 175.

⁵² MOGA 1976, p. 119, fig. 1; IDR III/5, nr. 130.

⁵³ BĂLUȚĂ 1978, p. 169-174, fig. 1a-b; idem 1980, p. 104, nr. 13, pl III/13a-c.

⁵⁴ DIACONESCU 2005, p. 159. Despre localizarea celui de-al doilea oraș roman de la Apulum au fost făcute o serie de discuții care au stârnit și încă mai provoacă multe controverse. Considerăm că nu este cazul acum să detaliem această problemă. Vezi: DIACONESCU, PISO 1993, p. 71.

⁵⁵ PIOARIU 1989, p. 213.

⁵⁶ BĂLUȚĂ 1980, p. 102-103, nr. 9-10, pl. I/9-10a-c.

⁵⁷ POCZY 1986, p. 406, Abb. 3.

BIBLIOGRAFIE

BĂLUȚĂ 1978 - Cl. L. Băluță, *Un tubicen al legiunii a XIII-a Gemina la Apulum*, *Apulum* 16 (1978), p. 169-174.

BĂLUȚĂ 1980 - Cl. L. Băluță, *Statui reprezentând pe Iupiter Tronans descoperite la Apulum*, *Apulum* 18 (1980), p. 101-106.

BĂLUȚĂ 1988 - Cl. L. Băluță, *Monumente sculptate de la Apulum*, *Apulum* 25 (1988), p. 251-267.

BĂRBULESCU 1984 - M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj - Napoca.

BĂRBULESCU 1985 - M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia - teză de doctorat* -, Cluj-Napoca.

BARBULESCU 1994 - M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.

CAGNAT, CHAPOT 1916 - R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, vol. I - II, Paris.

CIUGUDEAN, BĂLUȚĂ 1989 - H. Ciugudean, Cl. L. Băluță, *Epigrafe de la Apulum*, *Apulum* 26 (1989), p. 207-213.

Civiltà 1971 - *Civiltà romana în Romania*, Roma.

DAREMBERG, SAGLIO 1900 - Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. III, Paris.

DIACONESCU 2005 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, vol. 2, Cluj-Napoca.

DIACONESCU, PISO 1993 - Al. Diaconescu, I. Piso, *Apulum*, în D. Alicu, H. Boegli (éd.), *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain (Actes du Ier Colloque roumaino-suisse, Deva 1991)*, Cluj-Napoca, p. 67-81.

FERRI 1933 - S. Ferri, *Arte romana sul Danubio. Considerazioni sullos viluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano.

FURTWANGLER, URLICHS 1904 - A. Furtwangler, H. L. Ulrichs, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*, München.

IDR II/2 - *Inscripțiile Daciei romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, (ed. I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann), București, 1980.

IDR III/5 - *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum* (ed. I. Piso), Paris, 2001.

ISAC 1974 - D. Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Iuppiter Verospis*, *ActaMN* 11 (1974), p. 61-81.

MICHALOWSKI 1975 - K. Michalowski, *Cum și-au creat grecii arta*, București.

MOGA 1974 - V. Moga, *Un nou monument de la Apulum reprezentând pe Iupiter Tronans*, *ActaMN* 11 (1974), p. 81-85.

MOGA 1976 - V. Moga, *Un nou monument epigrafic dedicat lui I.O.M. (Contribuții la problema răspândirii cultului lui Iupiter la Apulum)*, *Apulum* 14 (1976), p. 119-131.

OTA, TOTOIANU 2009 - R. Ota, R. Totoianu, *Noi artefacte romane aflate în colecțiile Muzeelor din Sebeș și Alba Iulia*, *Apulum* 46 (2009), p. 615-625.

PAULY, WISSOWA 1917 - A. Pauly, G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. X, I, s.v. *Iuppiter* (vol. I/1893 sqq.), Stuttgart.

PIOARIU 1989 - I. Pioariu, *O statueta a Fortunei descoperită la Apulum*, *Apulum* 26 (1989), p. 213-223.

PISO 1978 - I. Piso, *Epigraphica* (X), *ActaMN* 15 (1978), p.179 - 187.

POCZY 1986 - Klára Póczy, *Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert, în Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983, Vorträge*, Stuttgart, p. 404-409.

POPA, POPA 1982 - Al. Popa, Viorica Popa, *Un interessant monument reprezentant Iupiter-Zbelsurdos*, *Latomus* 41 (1982), 2, p. 353 - 355.

POPA, BERCIU 1978 - Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden.

RICHTER 1966 - G. M. A. Richter, *The Pheidian Zeus at Olympia*, *Hesperia* 35 (1966), p. 166-170.

RömRum 1969 - *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj*, Köln.

RUSU-PESCARU, ALICU 2000 - Rusu-Pescaru Adriana, Alicu D., *Templele romane din Dacia*, I, Deva.

VERMASEREN 1960 - M.J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (CIMRM), II, Haga.

VERNANT 1995 - J.-P. Vernant, *Mit și religie în Grecia antică*, București.

WILL 1955 - E. Will, *Le relief cultuel greco-romain*, Paris.

WINCKELMANN 1978 - J. J. Winckelmann, *Considerațiuni asupra imitării operelor grecești în pictura și sculptură*, în *De la Apollo la Faust*, București.

WOLLMANN 1979 - V. Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum*, *Sargetia* 14 (1979), p. 191-203.

WOLLMANN 1983 - V. Wollmann, *Minele, salinele și carierele de piatră din Dacia romană* (teză de doctorat), Cluj- Napoca.

WOLLMANN, LIPOVAN 1982 - V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, în *Potaissa* 3 (1982), p. 89 – 105.

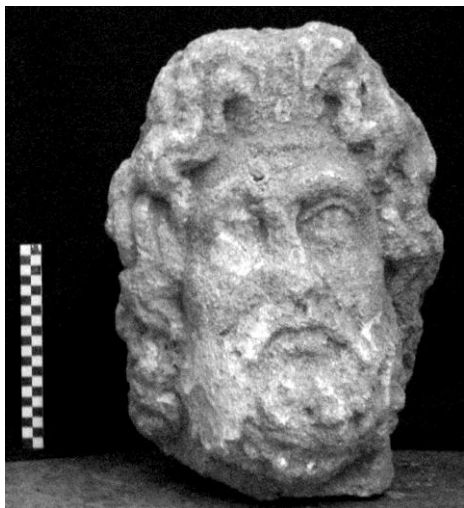

Fig. 1 – Ravelinul Trinitarienilor (cetatea bastionară Alba Carolina).

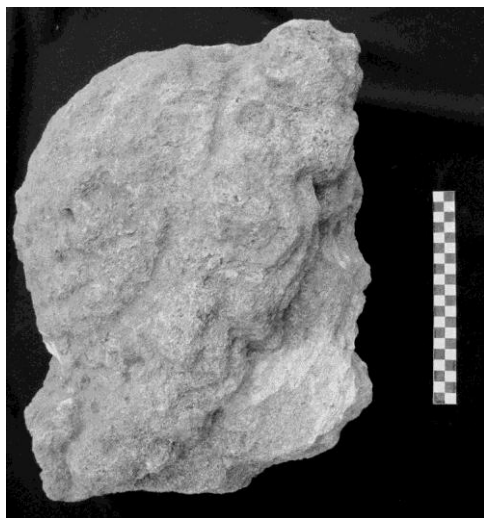

Fig. 2 – Contextul de descoperire.

a.

b.

c.

Fig. 3 - a,b,c: Capul statuii lui Iupiter descoperit la Apulum.

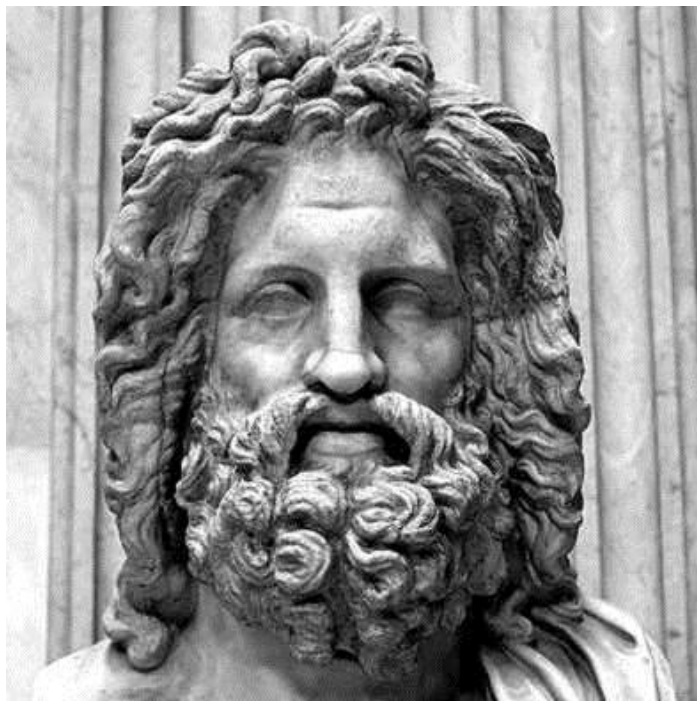

Fig. 4 - Zeus din Otricoli.

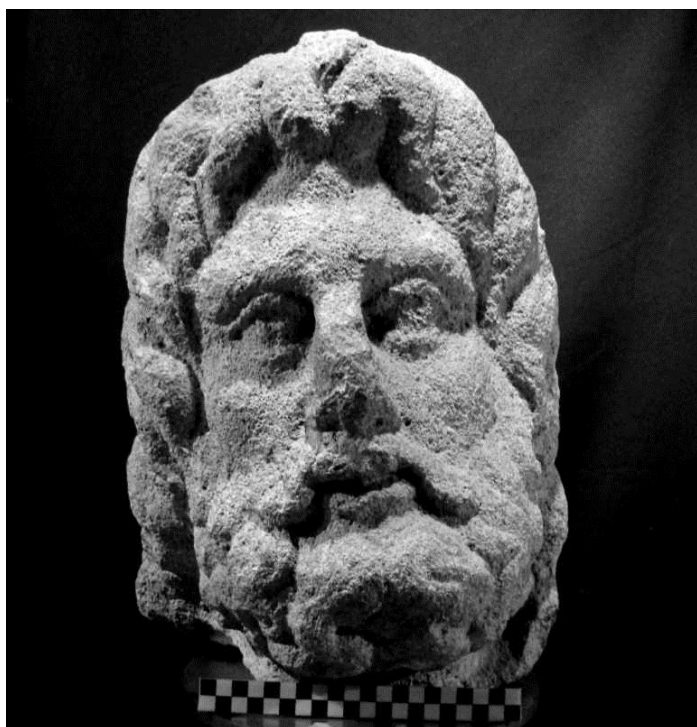

Fig. 5 - Capul unei statui de cult aparținând lui Iupiter, descoperit la Apulum.

Fig. 6 - Capul unei statui aparținând lui Iupiter (*apud* Diaconescu 2005).

Fig. 7 - Capul unei statui de cult a lui Iupiter descoperit la Ampelum (*apud* Wollmann, Lipovan 1982).

Fig. 8 - Statuie de cult a lui Iupiter Tronans descoperită la Apulum.

a.

b.

Fig. 9 – a,b: Statui ale lui Iupiter Tronans descoperite la Apulum.